

สี่สัณวรรณกรรม

การศึกษาวรรณคดีแบบฉบับ

ดร.ดวงมณ จิตรจำนงค์¹

วรรณคดีแบบฉบับเป็นบทประพันธ์ที่มีอายุยาวนาน เท่ากับผ่านการพิสูจน์ด้วยกาลเวลาว่ามีคุณค่า (ค่า) เมื่อกล่าวเช่นนี้จำเป็นต้องขยายความต่อไปว่าค่าทั้งแต่กาลเวลาคงพิสูจน์คุณค่าของสิ่งใดไม่ได้ เชื้อโรคหลายอย่างไม่ได้เพิ่มมีในวันสองวัน แต่ก็ เป็นโทษมากกว่าเป็นคุณ การตอบคำถามว่าเวลาพิสูจน์คุณค่าวรรณคดีอย่างไร โยงกับคำถามว่าวรรณคดีมีค่าอย่างไร คุณค่านั้นเป็นคุณค่าสำหรับใคร หรือเป็นคุณค่าในสายตาใคร (บ้าง) คำตอบโดยพิสดารของคำถามเหล่านี้หาได้จากวรรณคดีศึกษาและวรรณคดีวิจารณ์

ในการประเมินคุณค่าสิ่งสร้างสรรค์ทางวัฒนธรรม เวลาเป็นเครื่องชี้วัดได้เนื่องจากวัฒนธรรมดำรงอยู่ในกระแสเวลา วัฒนธรรมมีจุดกำเนิดมีการส่งทอด/สืบทอดระหว่างช่วงอายุหรือยุคสมัย วัฒนธรรมบางอย่างอายุยืน บางอย่างอายุสั้น กล่าวหลวมๆ วัฒนธรรมอายุยืนมักเป็นที่เห็นพ้องกันว่ามีคุณค่า และวัฒนธรรมอายุสั้นมักมีคุณค่าในสายตาของคนบางยุคเท่านั้น อย่างไรก็ตามผู้ศึกษาไม่พึงด่วนสรุปว่า การวินิจฉัยคุณค่าของคนหลายยุคต่อเนื่องกันนั้น เป็นสิ่งที่เราจะต้องเห็นด้วยโดยปราศจากการตรวจสอบ ตัวอย่างประวัตินิทานมีหญิงโสเภณี

(เรียกตามต้นศัพท์เดิมว่า นครโสเภณี) หากโดยเฉพาะในชมพูทวีปก็น่าจะมีก่อนพุทธกาล (มากกว่า 2,000 ปีแล้ว) และยังคงดำรงอยู่จนถึงปัจจุบัน จะกล่าวที่ดีหรือชั่วโดยปราศจากการพินิจพิเคราะห์ด้วยความรู้และเหตุผลอย่างซับซ้อนย่อมไม่เพียงพอ

ย้อนกลับมาที่วรรณคดีแบบฉบับ ในฐานะสิ่งสร้างสรรค์ทางวัฒนธรรมวรรณคดีเป็นสื่อสัมพันธ์ทางใจ เมื่อมีการเผยใจให้ผู้รับสารมีอารมณ์ความรู้สึกร่วมด้วย พร้อมๆ กับที่แฝงสารทางความคิดไว้ให้พิจารณา วรรณคดีนั้นย่อมเคลื่อนไหวอยู่ในมโนสำนึกของคนต่างยุคและต่างถิ่น แม้ไม่แปลกที่คนร่วมยุคก็ยังต่างใจ ต่างความคิด ความเชื่อ ในทางตรงข้ามความคิดความเชื่อที่กล่อมเกลามาในวัฒนธรรมเดียวกัน อาจจะกำหนดปฏิกิริยาเหมือนกันได้เหมือนกันเช่น การให้ความสำคัญกับ น้ำใจ ในวัฒนธรรมไทย (น่าจะไม่ใช่สิ่งผูกขาดเฉพาะสังคมไทย) ยังมีข้อถกเถียงที่ไม่ยุติว่าระบบความคิดในวัฒนธรรมกับธรรมชาติความเป็นมนุษย์ สิ่งใดมีอิทธิพลมากกว่ากันต่อบรรทัดฐานเรื่องความดีชั่วในสังคม เป็นไปได้ว่าคุณธรรมบางอย่างเป็นตัวแปรของความอยู่รอดของบุคคลและสังคม น้ำใจยังมีคุณค่าเนื่องจากวัตถุประสงค์เพียงอย่างเดียว นั่น ไม่ใช่สิ่ง

¹ รองศาสตราจารย์ ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์

ประกันความสุขหรือบรรเทาทุกข์ แต่น้ำใจบนฐานของการหวังเอาประโยชน์ ก็ยังต่างจากน้ำใจอันเนื่องด้วยความรัก ความปรารถนาดีอย่างแท้จริง ความซับซ้อนของพฤติกรรมมนุษย์จึงเป็นสิ่งที่ควรศึกษา

เมื่อยุคสมัยเปลี่ยนไปคุณค่าบางอย่างที่ถูกรวบรวม บ้างก็หายสูญไป บ้างก็ได้รับการเก็บรักษาไว้ กิจกรรมสำคัญนี้มีคุณภาพด้วยการวิจารณ์อย่างมีเหตุผลนั่นเอง

ในการศึกษาวรรณคดีแบบฉบับ แน่นนอนว่า นักศึกษาย่อมแสวงหาข้อมูลด้านความคิดเห็นต่อบทประพันธ์ได้มากกว่าความเห็นต่อวรรณคดีร่วมสมัย หากขาดการวิจารณ์ด้วยวิจรรณญาณไม่ได้ย้อนกลับมาพิจารณาต่อบทประพันธ์อาจเห็นว่าเป็นความเห็นของตนอย่างผลิผลาม แม้เป็นสิทธิ์ก็ไม่ก่อปัญญา จึงควรฝึกฝนการวิเคราะห์และใช้ความรู้หลายแขนงให้เป็นประโยชน์

ผลงานที่จะนำเสนอในฉบับนี้ เป็นการอภิปรายในการตอบข้อสอบกลางภาคของนักศึกษาชั้นปีที่ 4 ในรายวิชา 411-402 วรรณคดีแบบฉบับ การตอบข้อสอบนี้ นักศึกษาได้รับอนุญาตให้นำเอกสารประกอบการศึกษาเข้าในห้องสอบได้ ผู้ตอบคือ นางสาวนุชชัช อีซอ รหัสนักศึกษา 4815709 วิชาเอกภาษาไทย ซึ่งลงทะเบียนในภาคการศึกษาที่ 2 ปีการศึกษา 2551 จะเห็นได้ว่าตอบด้วยความมั่นใจพอสมควรและมีความหนักแน่นชัดเจนตามระดับความรู้ของตน

คำถาม :

ท่านเห็นว่า ข้อความต่อไปนี้แสดงความคิดเห็นบนพื้นฐานของเหตุผลที่หนักแน่นชัดเจนและสอดคล้องกับบทประพันธ์ที่ท่านได้ศึกษาหรือไม่เพียงใด

“...ถ้าจะดูพระเวสสันดร ด้วยมาตรฐานผิดถูกในปัจจุบันแล้ว จะเห็นว่าพระเวสสันดรใช้ไม่ได้ทีเดียว เพราะ...ท่านชอบใช้ของหลวงบำเพ็ญบารมีหาเสียง...แม้แต่ช่างเผือกซึ่งมีอิทธิฤทธิ์ทำให้ฝนตกเป็นประโยชน์แก่ชาวนา ท่านก็เอาไปให้แก่พราหมณ์เมืองอื่นเสีย คนในเมืองนั้นจะอดตายท่านก็ไม่สนใจ เพราะท่านคิดจะเอาตัวรอดแต่คนเดียว...เมื่อไปถึงป่าแล้วท่านมีเหลือแต่ลูกกับเมีย ท่านก็ยังยกให้แก่พราหมณ์เสียอีก ไม่ถือว่าเป็นหน้าที่ของท่านที่จะอุปการะเลี้ยงดูบุตรภรรยา...ปัญหาจึงมีอยู่ว่าเหตุไฉนพระพุทธร่องค์จึงเทศนาชาดกนี้...ตอบได้ว่าเพราะมีพุทธประสงค์จะชี้ให้เห็นว่าแม้พระศาสดาก็เคยคิดผิด ปฏิบัติผิดมาในอดีต ตามปกติพระพุทธร่องค์ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้ปฏิบัติการพอสมควรในทุกอย่าง...ชาดกเรื่องนี้ จึงนับเป็นเครื่องสอนให้เห็นโทษของการบริจาทานจนเลยเถิดไป...โทษที่พระเวสสันดรได้รับ...ก็คือ...มิได้บรรลุอนุตรสัมโพธิญาณอันเป็นยอดปรารถนาในชาตินั้น ทานที่บริจาทไปก็ไม่เป็นผล...”

(ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช. ปัญหาประจำวันชุด “รู้ไว้ชัวร์”. สำนักพิมพ์สยามรัฐ. 2531. หน้า 89-90.)

คำตอบ :

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช (2531 : 89) ตั้งประเด็นว่า “...ถ้าจะดูพระเวสสันดรด้วยมาตรฐานผิดถูกในปัจจุบันแล้ว จะเห็นว่าพระเวสสันดรใช้ไม่ได้ทีเดียว...”

จากข้อความข้างต้นจะเห็นว่าเป็นการแสดงความคิดเห็นที่ไม่สอดคล้องกับบทประพันธ์พระเวสสันดรที่ข้าพเจ้าได้ศึกษามา บทประพันธ์เรื่องพระเวสสันดรไม่สามารถใช้มาตรฐานปัจจุบันมาตัดสินว่าผิดหรือถูกข้าพเจ้าเห็นว่า การกระทำบางอย่างก็อยู่นอกเหนือคำตัดสินแบบชั่วคราว

ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้ให้ข้อคิดเห็นว่า “พระเวสสันดรท่านชอบใช้ของหลวงบำเพ็ญบารมีหาเสียง...แม้แต่ช้างเผือกซึ่งมีอิทธิฤทธิ์ทำให้ฝนตกเป็นประโยชน์แก่ชาวนา ท่านก็เอาไปให้แก่พราหมณ์ เมืองอื่นเสีย คนในเมืองจะอดตายท่านก็ไม่สนใจ เพราะท่านคิดจะเอาตัวรอดแต่คนเดียว...”

ข้อความข้างต้นนี้จะเห็นได้ว่าเป็นการแสดงความคิดเห็นที่ขัดแย้งกับบทประพันธ์ที่ได้ศึกษามา พระเวสสันดรไม่ได้ชอบใช้ของหลวงเพื่อบำเพ็ญบารมีหาเสียง (อย่างนักการเมือง) แต่พระองค์เป็นผู้ช่วยเหลือให้บ้านเมืองอื่น มีความอุดมสมบูรณ์เหมือนบ้านเมืองของพระองค์เอง อาจกล่าวได้ว่าการที่พราหมณ์เมืองอื่นมาขอช้างเผือกซึ่งเป็นช้างคู่บ้านคู่เมืองของพระเวสสันดร เป็นการขอเพื่อส่วนรวมเพื่อที่ชาวเมืองของตนจะได้มีความอุดมสมบูรณ์ฝนตกต้องตามฤดูกาลมีอาหารการกินที่พอเพียงไม่อดอยาก ไม่ล้มตายด้วยความหิวโหย ผู้ให้ครั้งนี้ไม่ได้กระทำเพื่อตัวเอง เพื่อที่ตนเองจะได้มีชื่อเสียงเลยแต่ให้เพื่อบ้านเมืองอื่นหลุดพ้นจากความอดอยากหิวโหย ผู้ที่เป็นถึงชาติกษัตริย์ ผู้ที่มีความเมตตา กรุณาจะยอมนิ่งดูตาย โดยไม่ให้ความช่วยเหลือ เชี่ยวหรือ ในเมื่อพระองค์สามารถช่วยเหลือได้แค่ประทานช้างเผือกนั้นไปในเมื่อพวกเขาเชื่อว่าช้างเผือกนั้นจะทำให้บ้านเมืองอุดมสมบูรณ์ แต่อาจจะติดอยู่ที่ว่าบ้านเมืองของพระเวสสันดรอาจจะกลายเป็นบ้านเมืองที่แห้งแล้ง จะกลายเป็นเมืองที่อดอยากตามความคิดของชาวเมือง ซึ่งเป็นความคิดที่ขัดแย้งกับการกระทำของพระเวสสันดร แต่ในบทประพันธ์ก็ไม่ได้กล่าวถึงเมืองของพระเวสสันดรเลยหลังจากที่พระเวสสันดรได้ประทานช้างคู่บ้านคู่เมืองว่าได้เกิดกลียุคเพราะความแห้งแล้งอย่างไรบ้าง จะเห็นได้ว่าการประทานช้างคู่บ้านคู่เมืองของพระเวสสันดรในคราวนั้นไม่ได้ก่อให้เกิดปัญหาสำหรับชาวเมืองของพระองค์เลย นอกจากความวิตกล่วงหน้า ส่วนที่

กล่าวว่า “พระเวสสันดรคิดจะเอาตัวรอดแต่คนเดียว” ก็ไม่ทราบว่ามีผู้เขียนต้องการกล่าวถึงอะไร แต่ “ในทางพุทธศาสนา การมุ่งประสงค์สิ่งที่ดีที่สุดสำหรับตัวเองที่ดูเป็นเรื่องเฉพาะตัวที่สุด เช่น การมุ่งประสงค์ต่อการตรัสรู้ธรรมก็ไม่ได้แปลกแยกจากความเป็นส่วนรวม เพราะวิถีสู่การตรัสรู้ที่เรียกว่า ‘อริยมรรค’ หรือ ‘ไตรสิกขา’ นั้น คือวิถีแห่งการปฏิบัติที่ดงามต่อตนเองและเพื่อนมนุษย์ และเมื่อบรรลุถึงสิ่งที่ดีที่สุดนั้นแล้ว ความเห็นแก่ตัวหรือการยึดมั่นใน ‘ตัวตน’ ก็หมดไป ทำให้สามารถสร้างสรรค์ประโยชน์สุขเพื่อส่วนรวมได้เต็มที่” (สุรพศ ทวีศักดิ์, 2546 : 6)

จะเห็นได้ว่าการกล่าวหาว่าพระเวสสันดรคิดจะเอาตัวรอดคนเดียวเป็นความคิดที่ไม่ถูกต้อง ในเมื่อทางพุทธศาสนา มีความเชื่อว่าการตรัสรู้ธรรมของชีวิตไม่ใช่การเห็นแก่ตัว แต่เป็นไปเพื่อส่วนรวม การบำเพ็ญทานคือวิถีปฏิบัติที่ดงามต่อตนเองและเพื่อนมนุษย์จะเป็นสิ่งที่สามารถสร้างสรรค์ประโยชน์สุขเพื่อส่วนรวมไม่ใช่การเห็นแก่ตัว จึงอาจกล่าวได้ว่าการที่พระเวสสันดรได้ประทานช้างคู่บ้านคู่เมืองก็เพื่อช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ที่กำลังเดือดร้อนเพื่อให้มีความหวังว่าความอุดมสมบูรณ์จะกลับคืนมาเท่านั้นเอง

ข้อกล่าวหาที่รุนแรงก็คือ “เมื่อไปถึงป่าแล้วท่านมีเหลือแต่ลูกกับเมีย ท่านก็ยกให้แก่พราหมณ์เสียอีกไม่ถือว่าเป็นหน้าที่ของท่านที่จะอุปการะเลี้ยงดูบุตร ภรรยา”

อาจกล่าวได้ว่าการประทานบุตร ภรรยา ให้แก่พราหมณ์เป็นการบริจาทานที่ยิ่งใหญ่เกินกว่ามนุษย์ธรรมดาจะทำได้โดยง่าย เป็นการบริจาคเพื่อแลกกับโพธิญาณ แต่สิ่งที่พระเวสสันดรได้รับคือความทุกข์ ความโศกที่ได้จากการบริจาคบุตรให้แก่พราหมณ์ เป็นความทุกข์ที่ใหญ่หลวงนัก เป็นความทุกข์ที่พระองค์จะต้องหลุดพ้นให้ได้ พระองค์จะต้อง

มีความอดทน อดกลั้นอย่างหนักเพื่อที่พระองค์จะได้หลุดพ้นจากความทุกข์อันเนื่องมาจากความยึดมั่นในความรักนี้ แต่สำหรับการประทานนางมัทรีนั้น เมื่อพระองค์ประทานนางให้กับพระอินทร์ที่ปลอมตัวเป็นพราหมณ์ พระอินทร์ก็รับนางมัทรี แล้วทรงประทานนางมัทรีแก่พระเวสสันดรกลับคืน เพื่อที่นางมัทรีจะได้อยู่ช่วยเหลือพระเวสสันดรที่กำลังบำเพ็ญบารมี จึงถือได้ว่าพระเวสสันดรไม่ได้เสียพระนางมัทรีไปถึงแม้พระองค์ต้องสูญเสียบุตรธิดาไป แต่ในที่สุดพระองค์ก็สามารถอยู่กันพร้อมหน้าพร้อมตากันทั้งครอบครัว เมื่อพระบิดาของพระเวสสันดรได้เฝ้าพระกุมารจากชุก และเชิญให้พระเวสสันดรกลับบ้านกลับเมือง ภายหลังที่เข้าใจเจตนาธรรมของพระโอรสแล้ว

“ปัญหาจึงมีอยู่ว่า เหตุใดพระพุทธรองค์จึงเทศนาชาดกนี้ ตอบได้ว่าเพราะมีพุทธประสงค์จะชี้ให้เห็นว่าแม้พระศาสดาก็เคยคิดผิด ปฏิบัติผิดมาในอดีต ตามปกติพระพุทธรองค์ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ให้ปฏิบัติการพอควรในทุกอย่าง...ชาดกเรื่องนี้จึงนับเป็นเครื่องสอนให้เห็นโทษของการบริจาคทานจนเลยเถิดไป...โทษที่พระเวสสันดรได้รับ...ก็คือ...มิได้บรรลุอนุตรสัมโพธิญาณ อันเป็นยอดปรารถนาในชาตินั้น ทานที่บริจาคไปก็ไม่เป็นผล” (ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2531 : 89-90)

ข้อความข้างต้นนี้ให้เหตุผลว่าการเทศนาชาดกของพระพุทธเจ้ามีเพื่อแสดงความผิดพลาดในอดีต เราไม่อาจทราบได้ว่าพระพุทธรองค์ต้องการเทศนาชาดกนี้ด้วยเหตุใด แต่เราสามารถตั้งข้อสังเกตได้ว่า ชาดกทุกเรื่องมีเพื่อสอนหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงค้นพบ การที่พระพุทธรองค์เทศนาชาดกเรื่องพระเวสสันดรนี้เป็นการเทศนาเพื่อสั่งสอนให้มนุษย์ปฏิบัติแต่ความดี ในหลักธรรมทางพุทธศาสนา ความคิดเห็นของข้าพเจ้าอาจจะแตกต่างไปจากความคิดเห็นของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช

ตามที่ข้าพเจ้าได้ศึกษามา การบริจาคทานของพระเวสสันดรไม่ใช่การบริจาคทานที่เลยเถิด ในเมื่อพระแม่ธรณียังรับรู้ต่อการสรรเสริญของทวยเทพ พระอินทร์ยังคงช่วยเหลือให้การบำเพ็ญบารมีดำเนินได้ลุล่วง ตัวอย่างจาก “กัณฑ์กุมาร” ที่มีพระแม่ธรณีเป็นพยานมีดังนี้

“อันว่าภาคพื้นพระธรณีอันหนาแน่นได้สองแสนสี่หมื่นโยชน์ เสียงอุโฆษครั้นครั้นดังไฟบรรลัยกัลป์จะผลาญโลกให้ทำลายวายวินาศ ผุ่งสัตว์จตุบาทวิบาทก็ตื่นตื่นแผ่นดินแผ่นดินไหว ประหนึ่งว่าปากพิณจะพลิกคว่ำพลาญให้พลิกหงาย ออกนางพระธรณีจะแยะแยกแตกกระจายอยู่รอนๆ สะเทือนสะท้านเลื่อนลั่นอยู่ครั้นๆ...” (เจ้าพระยาพระคลัง (หน) , 2524 : 244)

ส่วนในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง (2521 : 385) พระอินทร์เทพเก่าแก่ในยุคพระเวทของพราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ช่วยเหลือพระเวสสันดรได้กล่าวใน “กัณฑ์สักกบรรพ” ว่า

“ข้าแต่พระราชฤๅษี หม่อมฉันเป็นท้าวสักกะจอมเทพ มาในสำนักของพระองค์ขอพระองค์จงทรงเลือกเอาพร หม่อมฉันขอถวายพร 8 ประการแก่พระองค์...”

จะเห็นได้ว่าขนาดพระแม่ธรณีและพระอินทร์ก็ยังคงเป็นพยานให้การบริจาคทานของพระเวสสันดรแล้วจะกล่าวหาว่าการบริจาคทานของพระเวสสันดรเป็นการบริจาคทานที่เลยเถิดได้อย่างไร และที่กล่าวว่าการเวสสันดรได้รับโทษก็คือพระองค์มิได้บรรลุอนุตรสัมโพธิญาณ แต่หากพระองค์บรรลุอนุตรสัมโพธิญาณในชาตินี้แล้วจะมีชาติที่เป็นเจ้าชายสิทธัตถะได้อย่างไร

การที่พระเวสสันดรบริจาคทานเป็นการปฏิบัติสิ่งที่ดีงาม แต่พระองค์ก็ยังไม่สามารถหลุดพ้นจากความทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง เมื่อไม่สามารถหลุดพ้นจากความทุกข์นี้ได้พระองค์ก็ไม่สามารถสั่งสอนให้

ผู้อื่นได้หลุดพ้นเช่นกัน จึงไม่แปลกเลยที่ว่าทำไมพระเวสสันดรจึงมิได้บรรลุอนุตรสัมโพธิญาณ อันเป็นยอดปรารถนาในชาตินั้น และทานที่บริจาคไปก็ยังไม่เป็นผล อันที่จริง ทานที่บริจาคานั้นไม่เป็นผลในชาตินั้น แต่ก็ยังเป็นผลในชาติที่พระองค์ได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เพราะพระองค์ได้บริจาทานอันยิ่งใหญ่เกินกว่ามนุษย์ธรรมดาจะสามารถกระทำได้

ดังนั้นปัญหาที่ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้ตอบมานั้นจึงไม่ใช่ปัญหาแต่อย่างใดในเมื่อเราไม่อาจด่วนสรุปจากอคติว่าพระพุทธเจ้ามีความประสงค์ใด จึงเทศนาชาดกเรื่องพระเวสสันดรชาดก แต่เราสามารถตั้งข้อสังเกตได้ว่า การบริจาทานเป็นการประกอบคุณงามความดีให้แก่ตนเองและส่วนรวมได้ และหากมีผู้เดือดร้อนแล้วเราสามารถช่วยเหลือพวกเขาเหล่านั้นได้ตามอัธยาศัย เราก็สมควรให้ความ

ช่วยเหลือ ส่วนการประกอบคุณงามความดีของพระเวสสันดรโดยการบริจาทานก็ทำให้พระองค์ลดละกิเลสจนสามารถบรรลุสัมโพธิญาณในชาติต่อมา ดังสุรพศ ทวีศักดิ์ (2546 : 6) กล่าวไว้ว่า “การบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์และการทำความเพียรเพื่อตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าโดยสาระแล้วก็คือการเพียรลดความเห็นแก่ตัว และสร้างสรรค์ประโยชน์สุขเพื่อส่วนรวม เมื่อตรัสรู้แล้วก็อุทิศตนเพื่อส่วนรวมโดยไม่หวังสิ่งตอบแทน” จึงสามารถสรุปได้ว่า การประกอบคุณงามความดีของพระโพธิสัตว์ด้วยการบำเพ็ญบารมี และทำความเพียรเพื่อตรัสรู้เป็นการประกอบกรรมดี โดยอุทิศตนเพื่อส่วนรวมและไม่หวังสิ่งตอบแทนเป็นปัจจัยให้ได้พบสังขารที่ยิ่งใหญ่ในชีวิตและได้เป็นพระศาสดาแห่งพุทธศาสนา

บรรณานุกรม

- คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. 2531. ปัญหาประจำวันชุด “รู้ไว้ใช้ว่า”. กรุงเทพฯ : สยามรัฐ, 89-90.
พระคลัง (หน), เจ้าพระยา. 2524. “กัณฑ์กุมาร” ในมหาเวสสันดรชาดก. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา.
“เวสสันดรชาดก”, ในพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวงเล่มที่ 28. 2521. กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ.
สุรพศ ทวีศักดิ์. 2546. “ปัจเจกกับส่วนรวม”, มติชน. 4 มกราคม, 6.